

Asif HACIYEV (ŞİRVANELLİ)
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ARTİ-nin şöbə müdiri,
e-mail: haciyev_asif@mail.ru

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NIN ELMİ-TƏNQİDİ MƏTNİNİN
HAZIRLANMASINDA SÖYLƏYİCİ OZAN AMİLİNİN NƏZƏRƏ
ALINMASI**

Asif HAJIYEV
**TAKING INTO ACCOUNT OF SPEAKING POETRY FACTOR
OF SCIENTIFIC CRITICAL TEXT IN THE “BOOK OF DEDE KORKUT”**

Summary

"Dede Gorgud" is an epos of heroism passing a great developing way. Controversial moments are encountered in the text of this work which have been taken from the speech of ozan (poet - singer) and come to our time. Confrontation of dialogues based on questions and answers plays an important role in the elimination of such facts. The article deals with restoration issues of the original version through dialogues in the form of poetry.

Keywords: epic, speaking ozan, poetry (soylama), dialogue, text, word, initial variant

Асуф ГАДЖИЕВ
**УЧИТЫВАНИЕ ФАКТОРА СКАЗАТЕЛЯ-ОЗАНА ПРИ РАЗРАБОТКЕ
НАУЧНО-КРИТИЧЕСКОГО ТЕКСТА “КНИГА ДЕДЕ КОРКУДА”.**

Резюме

Эпос “Деде Коркуд” – один из древнейших памятников фольклора, прошедший большой этап формирования. В тексте данного произведения, дошедшего до наших дней и написанного их уст сказателя-озана, встречается ряд противоречий. Для устранения данных фактов большую роль играют диалоги, построенные на основе вопросов и ответов. В статье повествуется о восстановлении исходной версии с помощью диалогового повествования.

Ключевые слова: эпос, сказатель-озан, повествование, диалог, текст, слово, первоначальный вариант.

Məsələnin qoyuluşu: “Dədə Qorqud kitabı” hansısa bir xanın məclisini aparan söyləyici ozanın ifası əsasında yazıya alınmış boylar toplusudur. Məhz onun boyların məzmununu əslinə uyğun yaddaşında canlandırır dinləyicisinə çatdırmaq məharəti sayəsində yüzillərin axarında formalaşmış bu möhtəşəm folklor abidəsi bədii keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bütün ağız ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi, söyləyicinin mətnə müdaxiləsi, təbii ki, bu əsərdə də müşahidə olunur.

İşin məqsədi söyləyici ozan amilini nəzərə almaqla eposdakı bəzi fakt və hadisələrin təqdimatında mübahisəli görünən məqamlara aydınlıq gətirməkdir.

“Dədə Qorqud” eposu yazıya alınıb kitablaşana qədər böyük bir formalaşma mərhələsi keçmiş monumental folklor abidələrindəndir. İslamaqədərki oğuz dünyasının böyük bilicisi, ozanlar ozanı Dədə Qorqudun öz dövrünün gerçək və əvsanələşmiş daha qədim tarixi hadisələri əsasında düzüb-qoşduğu bu boylamalar sonrakı nəsillər üçün o zamanın ruhuna uyğun

dolğunlaşdırılmaqla mükəmməl bir epos səviyyəsini almış, əksər türk elləri, oymaqları arasında yayılaraq məşhurlaşmışdır. El şənlikləri, toy-düyünlərdə, xanların, bəylərin qurduğu məclislərdə söylənilən bu boyların, nə yaxşı ki, yazıya köçürülməsinə ehtiyac duyulmuş və beləliklə, günümüzdə Drezden və Vatikan nüsxələri adı ilə tanınan iki əlyazma variantında gəlib çatmışdır. Qorqudşünaslıqda bu əlyazmaların heç də ilkin variant olmadığı, XV-XVI əsrlərdə daha qədim nüsxə variantından və ya varaintlarından üzü köçürüldüyü qənaətinə gəlinmişdir.

Abidənin böyük araşdırıcısı M.Ergin hər iki nüsxənin ortaqlıq bir nüsxəyə dayandığını qəbul etməyin vacibliyini bildirsə də, yekun mülahizə olaraq, Vatikan nüsxəsinin Drezden nüsxəsindən köçürüldüyünü söyləyir (2, I, 68). Ona görə, Drezden nüsxəsi əsas və çox yaxşı nüsxədir. Vatikan nüsxəsinin “müstəsihi”, yəni əsərin əlyazmasını yeniləmək məqsədilə üzünü köçürən katibi isə əsl nüsxədə anlamadığı kəlmələri dəfələrlə buraxmış, bir çox yerlərdə ifadə fərqli şəkildə almış və bəzən biri-birindən həddindən artıq ayrılmışdır (2, I, 66). H.Araslı hər iki nüsxənin üçüncü bir nüsxədən köçürüldüyünü yəqin edərək belə bir qənaətə gəlir ki, həmin nüsxələr “tənqidi mətnədə bərabər hüquqla iştirak edir” (4, 12). F.Zeynalov və Əlizadə “Tükənməz xəzinə” adlanan birgə yazılarında irəli sürülən mülahizələri təhlilə cəlb etməklə Drezden nüsxəsinin orfoqrafik-fonetik və leksik göstəricilərinə görə daha qədim və mükəmməl olduğunu qeyd edirlər. Müəlliflər “hər bir əlavə söz və ifadəyə” görə Vatikan nüsxəsinin Drezden nüsxəsindən, yaxud mövcud nüsxələrin üçüncü bir nüsxədən köçürülmə ehtimalını qəbul etməyərək, Vatikan nüsxəsində rast gəlinən bəzi fərqli ifadələrin katibin deyil, qədim ozanın nitqini təmsil etdiyini söyləyirlər (5, 21). Fikrimizcə, nüsxə fərqlərinin yaranma səbəblərinin açıqlanmasında bu yanaşma daha inandırıcı və obyektiv görünür. Deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, istər həcm, istər məzmun bitkinliyi, istərsə də dil xüsusiyyətləri baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilən bu əlyazmalar ilkin mərhələdə ayrı-ayrı söyləyici ozanların nitqindən yazıya alınmaqla sonrakı nəsillər katibləri tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxələrdir.

Şübhəsiz, eposun yazıya köçürülərək əbədi yaşam hüququ qazanmasında istər ilkin, istərsə də sonrakı nüsxə katiblərinin oynadığı rol, çəkdikləri zəhmət danılmazdır və hətta müxtəlif səbəblərdən çoxsaylı imla xətalalarına yol verilməsinə baxmayaraq, həmişə böyük ehtiramla anılmağa layiqdirlər. Bununla belə, nüsxə variantlarının yaranmasını təkcə əsərin dilini dövrün anlam səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə ilkin mətnə əlavələr və əvəzətmələr formasında müdaxilə edən katiblərlə bağlamaq doğru olmazdı. Bu fərqlər həm də müxtəlif bölgələri təmsil edən söyləyici ozanların eposun mətnində qabarıq nəzərə çarpan ifadə tərzinin, nitqinin nəticəsidir. Aydın ki, bu daha geniş bir araşdırma mövzudur. İndiki məqamda, əsasən, Drezden nüsxəsinin mətnini təhlilə cəlb etməklə söyləyici ozanın özünəməxsus təqdimatı üzərində dayanacağıq.

“Kitab”ın mətnindən aydın görünür ki, boyların başlığında getmiş “bəyan edər, xanım hey!” ifadəsi söyləyici ozana məxsusdur və bu müraciətlə dinləyicilərin diqqətini sözlədiyi oğuznamənin kimə, hansı hadisəyə həsr olunmasına yönəldir. O, dövrünü keçirmiş oğuz zamanının artıq unudulmaqda olan qəhrəmanları haqqındakı boyları elə ürək yanğısı, elə həsrət dolu sevgi ilə nəql edir ki,

sanki özü də həmin hadisələrin birbaşa iştirakçısıdır. Məhz söyləyici ozanın mətni yaddaşına köçürüb hadisələri məntiqi ardıcılıqla, soylamaları yüksək poetik ruhda ifa etməsi hesabına daha qədim çağlara aid bu oğuz eposu öz monumentallığını, bədiiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Buna baxmayaraq, bütün folklor nümunələrinin daşıyıcısı, ötürücüsü kimi, söyləyici ozanın da özünəqədərki mətnin çatdırılması işində müəyyən səpmalara yol verdiyi müşahidə olunur. Məsələn:

“Qazan xanın evinin yağmalandığı boy”da əsirlikdə ikən kafirin şərəfsiz niyyətini duyan Burla xatunun oğlu Uruza söylədiyi ilk soylamanın bir parçası ozan tərəfindən bu şəkildə ifa olunur:

*Oğul, oğul, ay oğul!
Toquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!
On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul!
Tolması beşikdə bələdigim oğul!* (D-52, 9-11).

Övladın dünyaya gəlməsi ilə bağlı deyilmiş bu soylama parçası “Dəli Domrul boyu”nda ananın dilindən belə verilmişdir:

*Oğul, oğul, ay oğul!
Toquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!
Tolma beşiklərdə bələdügim oğul!
On ay deyəndə dünya yüzünə götürdüyüm oğul!* (D-164, 13 – 165, 2)

Göründüyü kimi, bu soylama parçasında 3-cü misra ilə 4-cü misranın yeri dəyişdirilməklə məntiqsiz məzmun almışdır. Fikrimizcə, bu sırf nitq xətası olub söyləyici ozandan qaynaqlanır. Abidənin mətnində nəzm formasında olan soylamaların nəsr kimi yazıldığını nəzərə alsaq, bu xətanı nüsxə katibinin adı ilə bağlamaq mübahisəli görünür. Hər halda, bu tipli nöqsanların nüsxə katibinə deyil, məhz söyləyici ozana aid olduğunu dialoji nitq formasında getmiş bəzi soylamaların müqayisəli təhlili vasitəsilə aydınca sübuta yetirmək mümkündür.

Məlumdur ki, boyların böyük bir hissəsi özünəməxus misradaxili bölgüyə və qafiyələnmə sisteminə malik soylamalar şəklindədir. Yaradıcı ozanın – Dədə Qorqudun və ayrı-ayrı obrazların dilindən deyilmiş bu soylamalar eposun nəsil-dən-nəslə ötürülərək uzun müddət hafizələrdə yaşamasına və əslinəuyğun variantda yazıya alınmasına imkan yaratmışdır. Bunun başlıca səbəbi həmin soylamaların söyləyici ozanlar tərəfindən çalınan qopuz havalarnın ritmik sədaları altında oxunmasıdır. Doğrudur, onlardan bəzilərinin misralar şəklində sıralanması, hətta düzgün oxunub açıqlanması ilə bağlı qorqudşünaslıqda müəyyən fikir ayrılığı olsa da, əksər soylama mətnləri bütün nəşirlər tərəfindən eyni məzmun və şəkildə verilir.

Mətn üzərində müşahidələr göstərir ki, xüsusilə dastan qəhrəmanlarının dilindən dialoq formasında deyilən soylamaların ilkin variantının eynilə və ya dəyişdirilərək söylənilməsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn burasındadır ki, belə dialoji soylamaların birinci tərəfi obrazı düşündürən sualların müəyyən ardıcılıqla verilməsi şəklində, ikinci tərəfi isə, adətən, həmin məntiqi ardıcılığı özündə əks etdirən cavablar şəklində olur. Məsələn, “Kitab”ın 3-cü boyunda əsirlikdən xilas olub ata yurduna qayıdan Bamsı Beyrəklə kiçik bacısı arasındakı soylama şəklində getmiş dialoqa diqqət yetirək.

Bamsı Beyrəyin soylaması:

Mərə qız, nə ağlarsın, <nə> bozlarsın
 “ağa” deyü?
 Yandı bağrım, göyindi içim.
 Məgər səniñ ağañ yoq olubdur?
 Yürəgüñə qaynar yağlar qoyulubdur?
 Qara bağrıñ sarsılıbdu?
 “Ağa!” deyü nə ağlarsın, nə bozlarsın?
 Yandı bağrım, göyindi içim.
 Qarşu yatan **qara tağı** sorar olsam,
 yaylaq kimüñ?
Sovuq sularını sorar olsam, içit kimüñ?
 Tavla-tavla **şahbaz atları** sorar olsam,
 binit kimüñ?
 Qatar-qatar **dəvələri** sorar olsam,
 yüklət kimüñ?
 Ağayıl da **ağca qoyun** sorar olsam,
 şülən kimüñ?
Qaralu-göglü otağı sorar olsam,
 kölgə kimüñ?
 Ağız-dildən, qız kişi, xəbər maña!
 Qara başım qurban olsun bu gün saña!”
 (D-102, 8 – 103, 5)

Göründüyü kimi, Beyrəyin soylamasında **dağ, su (çay), at, dəvə, qoyun, otaqla** bağlı verilən suallar kiçik bacının soylamasında eyni ardıcılıqla cavablandırılıb. Bu məntiqi ardıcılıq 4-cü boyda Qazan xanla qarşısında yayına söykənib dayanmış oğlu Uruz arasındakı dialoq soylamada da gözlənilmişdir.

Uruzun soylaması:

Ünüm aña, mənim sözüm diñlə,
 ağam Qazan!
Sağına baqdıñ, qas-qas güldüñ,
Solna baqdıñ, çoq sevindiñ,
Qarşuña baqdıñ, bəni gördüñ,
 ağladıñ.
 Səbəb ⁴nədir, degil maña,
 Qara başım qurban olsun, babam,
 saña! (D-124, 1-4)

Kiçik bacının cavab soylaması:

Çalma, ozan, ayıtma, ozan!
 Qaraluca mən qızıñ nəsinə gərək, ozan?
 Qarşu yatan **qara tağı** sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñ yaylasıydı;
 Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq.
Sovuq-sovuq suları sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñ içidiydi;
 Ağam Beyrək gedəli içərim yoq.
 Tavla-tavla **şahbaz atları[nı]** sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñ binidiydi;
 Ağam Beyrək gedəli binərim yoq.
 Qatar-qatar **dəvələri** sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñ yüklədiydi;
 Ağam Beyrək gedəli yüklədim yoq.
 Ağayıl da **ağca qoyunı** sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñ şüləniydi;
 Ağam Beyrək gedəli şülənəm yoq.
Qaralu-göglü otağı sorar olsañ,
 ağam Beyrəgiñdir;
 Ağam Beyrək gedəli köçərim yoq.
 (D-103, 6 – 104, 3)

Qazan xanın cavab soylaması:

Bərü gəlgil, qulunum oğul!
Sağım ala baqduğumda
 qartaşım Qara Günəyi gördüm.
 Baş kəsübdür, qan döküpdür,
 Çuldı alubdur, ad qazanubdur.
Solum ala baqduğumda tayım Aruzı gördüm,
 Baş kəsübdür, qan döküpdür,
 Çuldı alubdur, ad qazanubdur.
Qarşum ala baqduğumda səni gördüm,
 On altı yaş yaşladıñ.
 Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasın.
 Yay çəkmədüñ, ox atmaduñ,
 Baş kəsmədüñ, qan dökəmədüñ.
 Qanlı Ögüz içində çuldı almadıñ.
 (D-124, 12 – 125, 5)

Əslində hər iki soylamadan müəyyən parçanı verdiyimiz bu dialoq bir daha sübut edir ki, söyləyici ozan ilkin variantı dəyişmədən olduğu kimi ifa etmişdir. Lakin boyların məzmununda elə soylamalara da rast gəlinir ki, söylə-

yici ozan onları ifa edərkən bu məntiqi ardıcılığa riayət edə bilməmişdir. Aşağıdakı faktlar buna əyani nümunədir.

1. “Dirşə xan oğlu Buğac boyu”nun finalında ata ilə oğulun soylama şəklində əks olunmuş dialoqlarını qarşılaşdıraraq:

Dirşə xanın soylaması:

Boynı uzun bədəvi **atlar** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində binədiñ varsa, yigid, degil maña,
Savaşmadın, vuruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən **qoyun** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində şişliğin varsa, degil maña,
Savaşmadın, uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl **dəvə** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində yüklətiñ varsa, degil maña,
Savaşmadın, uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban **evlər** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində odañ varsa, degil maña,
Savaşmadın, uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ yüzlü, ala gözlü **gəlinlər** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində nişanlıñ varsa, yigit, degil maña,
Savaşmadın, uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ saqallu **qocalar** gedərsə, mənim gedər,
Səniñ də içində ağ saqallu babañ varsa, yigit,
degil maña,
Savaşmadın, uruşmadın qurtarayım, döngil gerü!
Mənim için gəldüñsə, oğlanuğım öldürmüşəm,
yigit, saña yazığı yoq, döngil gerü! – dedi.
(D-32, 3 – 33,5)

Buğacın cavab soylaması:

Boynı uzun bədəvi **atlar** gedərsə,
səniñ gedər,
Mənim də içində binədim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl **dəvə** səniñ gedər,
Mənim də için də yüklətim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağayıldı tümən **qoyun** səniñ gedər,
Mənim də içində şişligim var,
<Qomağım> yoq qırq namərdə!
Ağ yüzlü, ala gözlü **gəlin** səniñ
gedərsə,
Mənim dəxi içində nişanım var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Altun başlu ban **evlər** səniñ gedərsə,
Mənim də içində odam var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağ saqallu **qocalar** səniñ gedərsə,
Mənim dəxi içində bir ağı şaşmış,
biligi yetmiş qoca babam var,
Qomağım yoq qırq namərdə! – dedi.
(D-33, 6 – 34,3)

Göründüyü kimi, Dirşə xanın soylamasında yağı düşmən tərəfindən ələ keçirilib aparılanlar *at, qoyun, dəvə, ev, gəlin və qocalara* aid şeir vahidlərinin ardıcıl sıralanmasında verilmişdir, Buğac xanın cavab soylamasında *dəvə* ilə *qoyun, ev* ilə *gəlin* bərsindəki bəndlər yerini dəyişdirilməklə getmişdir. Sıralanmada bu yerdəyişmənin söyləyici ozanın nitqi ilə bağlı olduğu artıq mübahisə doğurmamalıdır. Sözsüz, iri tutumlu belə soylamalarda bəndlərin qarışdırılması söyləyici ozanın əsl mətni mənimsəmə səviyyəsindən irəli gəlir ki, bu cür faktlar ozan sənətinin davamçısı sayılan dastançı aşıqların ifa tərzində də özünü qabarıq göstərən xüsusiyyətlərdəndir.

2. “Qazanın xanın evinin yağmalanması” boyunda yurdu talan edilib var-dövləti aparılmış, bütün ailə üzvləri əsir götürülmüş Qazan xanla Şöklü Məlik arasında soylama formasında verilən dialoqda da söyləyici ozan faktoru özünü göstərir.

Qazan xanın soylaması:

Mərə Şöklü Məlik!
Dünlügi altun **ban evlərimi** gətürüb
durursın,
saña kölgəlik olsun!
Ağır xəzinəm, bol aqçam gətürüb durursın,
saña xarclıq olsun!

Şöklü Məliyin cavab soylaması:

Mərə Qazan!
Dünlügi altun **ban eviñi** gətürmüşiz,
bizimdir!
Qırq incə bellü qızla boyu uzun
Burla xatunı
gətürmüşiz, bizimdir!

Qırq incə bellü qızla Burla xatunı
gətürüb durursın, saña yesir olsun!
Qırq yigidlən oğlum Uruzi gətürüb durursın,
quluñ olsun!
Tavla-tavla şahbaz atlarım gətürüb
durursın, saña binit olsun!
Qatar-qatar dövələrım gətürüb durursın,
saña yüklət olsun!
Qarıcıq anam gətürüb durursın, mərə kafir,
anamı vergil maña,
savaşmadın, uruşmadın qayıdayım,
gerü dönəyim, gedəyim, bəllü bilgil!
(D-57, 9 – 58,5)

Qırq yigidlən oğluñ Uruzi
gətürmişiz, bizimdir!
Tavla-tavla şahbaz atlarıñ,
qatar-qatar dövələriñ gətürmüşiz,
bizimdir!
Qarıcıq anañı gətürmüşiz,
bizimdir!
Saña verməziz, Yayxan Keşiş
oğluna verəriz. Yayxan Keşiş
oğlundan oğlı toğar,
biz anı saña ğırım qoruz.
(D-58,5 – 58,10)

Müqayisədən aydın olur ki, Şöklü Məliyin cavab soylamasında ağır xəzinə, bol aqça ilə bağlı hissə buraxılmışdır. Bu yanaşmada belə bir fakt da diqqəti çəkir ki, Vatikan nüsxəsində Qazan xanın dilindən verilmiş soylama daha yığcam şəkildə, Şöklü Məliyin cavabı isə bir cümlə ilə adi danışiq dilində getmişdir:

Qazan xanın soylaması:
Mərə Şöklü Məlik,
Dünlügi altun ban evümi gətürüb
durursın, saña gölgə olsun.
Ağır xəzinəm alubsın saña xarclıq olsun.
Qırq qız ilə Burlı xatun
saña yesir olsun.
Ağ südin əmdügüm hörme saçlu
qarıcıq anamı vergil baña,
Savaşmadın gerü dönəyim,
xabər ver baña!

Şöklü Məliyin cavabı:
Mərə Qazan, qarıcıq ana[nı] saña
verməzin, Yayxan keşiş oğluna
verürəm. Andan sənüñ ananun oğlı
toğar, biz anı saña ğırım qoruz.

Tezcan – H.Boeschoten nəşrinə istinadən veridiyimiz bu variant (6, 252) bir daha göstərir ki, Drezden və Vatikan nüsxələrində özünü göstərən bəzi fərqlər heç də katib qələminin məhsulu olmayıb, sırf söyləyici ozanların nitqindən irəli gəlir.

3. “Qazan bəy oğlu Uruz boyu”nda ova çıxan Qazan xanın dəstəsi üzərinə hücumə keçən kafir ordusu belə təsvir olunur: “Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı” (D-127, 9-10). İlk dəfə belə bir hadisə ilə qarşılaşan Uruz atasından gördüklərinin nə olduğunu soruşur. Eposda oğulla atanın deyişməsi aşağıdakı məzmununda verilir.

Uruzun soylaması:
Bərü gəlgil, ağam Qazan!
Dəñiz kibi qararub gələn nədir?
Od kibi şılayub,
ılduz kibi parlayub gələn nədir?
Ağız-dildən beş kəlmə xəbər maña!
Qara başım qurban olsun, babam, saña! –
dedi.(D -128, 1-4)

Qazan xanın cavab soylaması:
Bərü gəlgil, arslanım oğul!
Qara dəñiz kibi yayqanıb gələn
kafiriñ ləşkəridür.
Gün kibi şılayub gələn
kafiriñ başında ışığıdır.
İlduz kibi parlayıb gələn
kafiriñ cidasıdır. Azğun dinlü yağı
kafirdir, oğul! – dedi(D-128, 4-8)

Nəsr parçasından aydın olur ki, “qararmaq” meşəyə, “yayqanmaq” dənizə, “şılamaq” günə məxsus xüsusiyyətdir. Soylamada isə Uruzun nitqində “Meşə kibi qararıb gələn, dəniz kibi yayqanıb gələn nədir?” şəklində deyilməsi tələb olunan misralar qısaldılaraq “Dəniz kibi qararub gələn nədir?” formasında getmişdir. Qazan xanın cavabında dənizə məxsus əlamət düzgün verilsə də, gələn düşmən bölüyünün “qararmaq” əlamətini daşıyan meşəyə bənzədilməsi faktı əksini tapmamışdır. Bənzətmələrin bu şəkildə dolaşmaq və yarımçıq verilməsini məhz söyləyici ozanın nitqindən irəli gəldiyini güman edirik. Doğrudur, bunu ilkin mərhələdə söyləyici ozanın nitqini sürətlə yazıya köçürən katibin diqqətsizliyi kimi də dəyərləndirmək olar, amma “Kitab” boyu eyni tipli dialoji soylamalarda mətn parçalarının buraxılma və ya yerinin dəyişdirilmə faktlarının mövcudluğu onu söyləyici ozanın hafizəsi ilə əlaqələndirməyə tutarlı əsas verir.

4. “Qam Bөрөннн оғлу Bamsı Beyrək boyu”nda on altı ilə əsirləkdə saxlanılan Bamsı Beyrəklə onun ölüsü-dirisi soruşunu gətirməyə yollanılan bəzircanlarla xəbərləşmə dialoqu bu fikri qüvvələndirir.

Bamsı Beyrəyin soylaması:

Alaň, alçaq, hova yerdən gələn
arğış!
Bəg babamıñ, qadın anamıñ
sovğatı arğış!
Ayağı uzun şahbaz ata binən
arğış!
Ünüm aňla, sözüм diñlə, arğış!
Qalın Oğuz içində Ulaş oğlı Salur
Qazanı
sorar olsam, sağmı, arğış?
Qıyan Səlcük oğlı Dəli Tondar
sorar olsam, sağmı, arğış?
Ağ saqallu babamı, ağ bürçəklü
anamı
sorar olsam, sağmı, arğış?
Göz açuban gördüğim, köñül ilə
sevdiğim
Bay Bican qızı Banı Çiçək
evdəmi, arğış,
yoxsa, gordamı, arğış?
Degil maña, qara başım qurban
olsun,
arğış, saña!”(D-95, 5 – 96,1)

Bəzircanların soylaması:

“Sağmısın, əsənmisin, xanım Bamsı?
Qıyan Səlcük oğlı Dəli Tondarı sorarsaň,
sağdır Bamsı!
Qara Günə oğlı Budağı sorar olsaň,
sağdır Bamsı!
Ol bəglər ağ çıqardı, qara geydi
səniñçün, Bamsı!
Ağ saqallu atanı, ağ bürçəkü anaňı
sorar olsaň, sağdır, Bamsı!
Ağ çıxarıb qara geydilər səniñçün, Bamsı!
Yedi qız qardaşın yedi yol ayrıcında
ağlar gördüm, Bamsı!
Güz alması kibi al yañaqların
yırtar gördüm, Bamsı!
“Vardı, gəlməz, qardaş!” – deyü
zarılıq edər gördüm, Bamsı!
Göz açuban gördüğün, köñül verüb sevdiğün
Bay Bican qızı Banı Çiçək kiçi düğünün eylədi,
ulu düğününə vədə qodı.
Yalançı oğlı Yırtacığa varar gördüm, xan Beyrək!
Parasaruñ Bayburd hisarından uça görgül!
Apalaca gərdəgünə gələ görgil!
Gəlməz olsaň, Bay Bican qızı Banı Çiçəgi
aldırđn, bəllü bilgil!(D-96, 1 – 97, 2)

Müqayisədən göründüyü kimi, Bamsı Beyrəyin sorğusunda Qara Günə oğlu Qara Budaq və yeddi qız qardaşı ilə bağlı soylama parçaları, bəzircanların cavabında isə Ulaş oğlu Salur Qazanla bağlı soylama bəndi buraxılmışdır. Maraqlıdır ki, Vatikan əlyazmasında Drezden nüsxəsində verilməyən bu parçalar öz əksini tapmışdır. Bu fakt O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Araslı nəşrlərində (2, I, 133-134; 3, 71-72; 4, 58-59) nəzərə alınaraq bərpa edilmiş, amma Ş.Cəmsidov və F.Zeynalov-

Əlizadə birgə nəşrlərində olduğu kimi saxlanılmışdır (1, 325; 5, 58-59). Fikrimizcə, dialoji səciyyə daşıyan bu soylamalardakı fərqlər nüsxə katiblərinin mətni yazıya alma və ya üzünü köçürmə prosesində buraxdıqları xətalardan daha çox, boyları “bəyan edən” ozanların onu hansı məzmununda söyləmələrindən irəli gəlir.

5. Yenə də həmin boyda əsirlikdən xilas olub dəli ozan kimi sevgilisinin düyün məclisində iştirak edən Bamsı Beyrəklə Banı Çiçək arasındakı deyişmə soylamasını qarşılaşdıraq.

Bamsı Beyrəyin soylaması:

Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına
çıqdınmı, qız?
Qarmanıb dörd yanıña baqdıñmı, qız?
Qarğu kibi qara saçın yolduñmı, qız?
Qara gözdən acı yaş dökdüñmı, qız?
Güz alması kibi al yañağın yırtdıñmı,
qız?
Sən ərə varırsın, altun yüzük mənimdir,
ver maña, qız!
(D-115, 6-12)

Banı Çiçəyin cavab soylaması:

Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına
çıqdığım çöq. Qarğu kibi qara saçum
yolduğum çöq.
Güz alması kibi al yañağım yırtduğum çöq.
Gələnlə gedəndən <xəbərin> sorduğum
çöq. “Vardı gəlməz bəg yigidim, xan
yigidim
Beyrək!” deyü ağladığım çöq.
Sevişdigim Bamsı Beyrək sən degilsin,
Altun yüzük səniñ degildir.
Altun yüzükdə çöq nişan vardır.
Altun yüzügi istərsəñ, nişanın söylə!
(D-115, 12 – 116, 4)

Müqayisədən göründüyü kimi, Beyrəyin verdiyi 2 sorğu cavabsız qalmışdır ki, bunun da söyləyici ozanın ifasından qaynaqlandığını düşünürük. Həmin soylama mətnlərini Vatikan nüsxəsindəki variantla tutuşdurmaqla bu kimi fərqlərin məhz söyləyici ozanların nitqindən irəli gəldiyinə qəti əmin olmaq mümkündür. Belə ki, Drezden nüsxəsinin qələmə alındığı söyləyici ozanın nitqindəki “qarmanıb” feili Vatikan nüsxəsinin yazıya köçürüldüyü ozanın nitqində “aları dönüb” şəklində, “güz alması kibi” bənzətməsi isə “tırnaq urub” feili bağlama formasında getmişdir. Həmçinin Banı Çiçəyin cavab soylamasındakı “güz alması kibi” birləşməsi qısaldılaraq, sadəcə, “alma kibi” variantında verilmiş, “Vardı gəlməz bəg yigidim, xan yigidim Beyrək!” deyü ağladığım çöq” parçası isə, ümumiyyətlə, buraxılmışdır (6, 238). Aydınır ki, soylama mətnlərinin belə fərqli verilməsi nüsxə katiblərinin qələminə deyil, söyləyici ozanların fərdi nitqinə məxsus elementlərdir.

6. “Qanlı Qoca oğlu Qan Turalı boyu”nda ata ilə oğul arasında soylama şəklində getmiş dialoqu nəzərdən keçirək.

Qanlı qocanın soylaması:

Oğul, sən varacaq yerün
tolamac-tolamac yolları olur.
Atlu batub çıxamaz anuñ
balçığı olur.
Ala yılan sökəmüz anuñ **ormanı**
olur.
Göglə pəhlu uran anuñ **qalası**
olur.
Göz qaquban köñül alan

Qan Turalının soylaması:

Nə söylərsin, nə aydursın, canım baba?
Bu qədər işdən qorxan yigitmi olur?
Alp ərə qorxu vermək ayıb olur.
Dolamac <dolamac> yollarını,
Qadir qorsa, dünlə yortam.
Atlu batub <çıqamaz> anuñ **balçığına**
qonlar döşəyəm.
Ala yılan sökəmüz **ormanını**
çakmaq çaquub oda uram.

anuñ görlüsü olur.	Göglə pəhlu uran qalaların ,
Hay demədən baş götürən	Qadir qorsa, yapam-yıqam.
cəlladı olur.	Göz qaquban köñül alan görlüsünün
Yağrınında qalqan oynar yayası	boynun öpəm. Yağrınında qalqan oynar yayasının
olur.	Qadir qorsa, başın kəsəm.
Yavuz yerlərə yeltəndüñ,	<Ya varam>, ya varmyam,
qayıda döngil.	Ya gələm, ya gəlməyəm.
Asaqallı babañı,	Ya qara buğranıñ köksi altında qalam,
qarıcıq olmuş anañı	Ya buğranıñ buynuzunda ilişəm.
bozlatmağıl.	Ya qağan aslanıñ qaynağında didiləm.
(D-175, 9 – 176, 3)	Ya varam, ya varmayam,
	Ya gələm, ya gəlməyəm.
	Yenə görüncə, bəg baba, xatun ana, əsən qaluñ.
	(D-176, 4 – 177, 2)

Qarşı-qarşıya verdiyimiz bu dialoqun təhlilindən aydın görünür ki, söyləyici ozan Qan Turalının dilindən səsləndirdiyi soylamada cəlladla bağlı hissəni, Qanlı Qocaya aid soylamada isə, bir abzas öncə nəsr formasında deyilməsinə baxmayaraq, buğa, buğa və aslanla əlaqədar döyüş şərtini əks etdirən nəzm parçasını buraxmışdır.

Beləliklə, yalnız soylama şəklində verilmiş dialoqların təhlili göstərir ki, boyların mətnində rast gəlinən bəzi boşluqlar, söz, ifadə, hətta mətn parçasının buraxılması, fərqli variantlarda verilməsi həm də söyləyici ozan faktoru ilə bağlıdır. Əzbərlənərək yadda saxlanılması nisbətən asan olan nəzm formalı soylamalarla müqayisədə, eposun nəsr hissəsində söyləyici ozan nitiqə məxsus elementlərə daha tez-tez rast gəlinir ki, bu amili nəzərə almaqla mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək mümkündür.

Sonuc. Dialoji səciyyə daşıyan soylamaların qarşılaşdırılması müəyyən amillər üzündən buraxılan söz və ifadələri, hətta mətn parçalarını bərpa etməyə, ilkin məzmun haqqında dəqiq təsəvvür yaratmağa müəyyən imkanlar açır. Xüsusilə Vatikan nüsxəsində özünə yer almayan boyların elmi-tənqidi mətninin işlənilməsində belə bir yanaşma tutarlı faktlar ortaya qoyur ki, fikrimizcə, inkişaf mərhələsi keçirən qorqudşünaslıq bundan yaralanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının düzəldirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999.
2. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksimelə. I c, Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1958; II c, 1963.
3. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: Kəbalcı Yayınevi, 2006.
4. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib edən: Araslı H.). Bakı: Gənclik, 1978.
5. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və s.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988.
6. Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznamələri. İstanbul: YKY, 2001.
7. D. “Kitabi Dədə Qorqud” Drezden nüsxəsi.

Çapa tövsiyə edən: Fil.e.d. Ramazan Qafarlı